

УДК 342.4

doi.org/10.30970/jcl.3.2024.5

Олег Голєв

Аспірант кафедри конституційного права юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка, Україна
ORCID ID: 0000-0002-4966-978X
E-mail: o.holiev98@gmail.com

Стаття публікується в якості призера конкурсу наукових статей,
що проводився Конституційним Судом України до Дня Конституції 2024

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ БЕЗПОСЕРЕДНЬОГО ЗАСТОСУВАННЯ КОНСТИТУЦІЇ СУДАМИ В ДЕРЖАВАХ-ЧЛЕНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА УКРАЇНИ

CONSTITUTIONAL PRINCIPLES OF DIRECT APPLICATION OF CONSTITUTION BY COURTS IN EUROPEAN UNION MEMBER STATES AND UKRAINE

Oleh Holiev

Phd Student of the Constitutional Law Department Law Faculty of
Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

Abstract | The article examines the comparative legal framework for establishing the direct effect of constitutions and the mechanisms of their direct application by courts in Ukraine and across European Union (EU) Member States. The study revealed the absence of unity across the EU Member States in their approaches to establishing the direct effect of constitutions and the procedure for their direct application by courts. Therefore, in order to systematize the information obtained, the author proposes a classification of the ways of establishing in the constitutions of EU Member States their direct effect and mechanisms of direct application by courts. To ensure the objectivity of the conclusions reached in this article, the experience of states from different parts of the EU is considered. This refers to both states with specialised bodies of constitutional jurisdiction and those where such functions are performed by ordinary courts.

The research identifies common features between Ukraine's mechanism for the direct application of its Constitution, as stipulated in certain procedural codes, and the mechanisms found in EU member states, whether they have specialized bodies of constitutional jurisdiction or where ordinary courts assume constitutional jurisdiction.

Based on the analysed experience of the vast majority of EU Member States, the author managed to develop proposals for improving the mechanism for the application of the Constitution of Ukraine as an act of direct effect. Considering the experience of these States, the article substantiates that for further development of direct application of the Constitution of Ukraine by courts, it is necessary to define the core principles of such a mechanism in the text of the Basic Law of Ukraine, and also to amend it with the procedure of court actions in case of legislative loopholes which contradict the Constitution of Ukraine.

Keywords: constitutional jurisdiction, EU member states, constitutional control, specialized body of constitutional jurisdiction, direct application of the constitution.

Анотація | Стаття присвячена порівняльно-правовому дослідженню способів закріплення прямої дії конституцій та механізмів їх безпосереднього застосування судами в Україні та державах-членах Європейського Союзу. Проведене дослідження дозволило встановити відсутність єдності серед держав-членів Європейського Союзу у підходах до закріплення в конституціях їхньої прямої дії та порядку безпосереднього застосування судами. Тому для систематизації отриманої інформації автор пропонує класифікацію способів закріплення прямої дії конституцій держав-членів Європейського Союзу та механізмів їх безпосереднього застосування судами. Для забезпечення об'єктивності висновків, зроблених у статті, враховано досвід держав з різних частин Європейського Союзу. Йдеться як про держави, в яких існують спеціалізовані органи конституційної юрисдикції, так і про ті, в яких такі функції виконують загальні суди.

За результатами дослідження також встановлено, що передбачений частиною процесуальних кодексів механізм застосування Конституції України як акта прямої дії має спільні ознаки як з таким механізмом держав-членів Європейського Союзу, які мають спеціалізований орган конституційної юрисдикції, так і тих, у яких загальні суди діють як органи конституційної юрисдикції.

На підставі проаналізованого досвіду абсолютної більшості держав-членів Європейського Союзу автору вдалося сформулювати власні пропозиції для вдосконалення механізму застосування Конституції України як акта прямої дії. З урахуванням досвіду цих держав у статті обґрунтовано, що для подальшого розвитку безпосереднього застосування Конституції України судами необхідно визначити основні засади такого механізму в тексті Основного Закону України, а також доповнити його порядком дій суду в разі наявності в законодавстві прогалин чи норм, які суперечать Конституції України.

Ключові слова: конституційна юрисдикція, держави-члени Європейського Союзу, конституційний контроль, спеціалізований орган конституційної юрисдикції, безпосереднє застосування конституції.

Постановка проблеми. Пряма дія тією чи іншою мірою притаманна конституціям багатьох держав світу. Така поширеність зумовлена тим, що основний закон, який не можна безпосередньо застосовувати, не здатний обмежити державну владу, а отже, ефективно гарантувати права людини. Україна не стала винятком і, за прикладом демократичних держав, закріпила у статті 8 Конституції положення про те, що її норми є нормами прямої дії, а звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції гарантується¹.

Розглядаючи природу конституції у справі «Marbury v. Madison», Верховний Суд США зазначив, що всі ті, хто створив писані конституції, розглядають їх як основний і найвищий закон нації. Тому акт законодавчої влади, який суперечить конституції, є нечинним². Цього підходу дотримується і Конституційний Суд України, який із положень про пряму дію Конституції сформував позицію про те, що нормативно-правові акти застосовуються лише в частині, що не суперечить Конституції³. Для виконання цього завдання в конституціях багатьох держав-членів Європейського Союзу (далі – ЄС) передбачено механізм безпосереднього застосування судами конституції, що породжує науковий інтерес до їх вивчення. Інтерес до цієї групи держав пояснюється також стратегічним курсом України на набуття членства в ЄС.

Не менш важливим є те, що абсолютна більшість держав-членів ЄС має конституційну юрисдикцію, яка виступає одним з головних суб'єктів забезпечення прямої дії конституції (єдиний виняток – Нідерланди, де конституційна юрисдикція відсутня взагалі⁴). Як Україна, так і більшість держав-членів ЄС мають спеціалізований орган конституційної юрисдикції (Конституційна Рада у

¹ Конституція України від 28 червня 1996 року (зі змінами). URL: <https://cutt.ly/geqyWnDD>.

² Comparative Constitutionalism cases and materials. Second Edition. Norman Dorsen, Michel Rosenfeld, Andras Sajó, Susanne Baer. 2010. P. 141.

³ Рішення Конституційного Суду України від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016. URL: <https://cutt.ly/seqog0uj>.

⁴ Бориславська О. М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз: монографія. Харків: Право, 2018. С. 198-199.

Франції, Конституційний Трибунал у Польщі, конституційні суди в Литві, Чехії, Словенії тощо). Така схожість підкреслює релевантність для України досвіду цих держав у частині безпосереднього застосування судами конституції.

Стандослідження. Зарубіжний досвід безпосереднього застосування конституції судами досліджувався в працях А. І. Рибачука, О. М. Бориславської, С. А. Шеремети тощо. Так, О. М. Бориславська провела фундаментальне дослідження конституційної юрисдикції як елемента європейської моделі конституціоналізму. С. А. Шеремета встановив, що, на відміну від Конституції України, в конституціях багатьох країн детально врегульовано ситуацію (не)застосування судом закону, щодо конституційності якого є сумніви⁵. А. І. Рибачук дійшов висновку, що законодавство різних держав містить відмінні моделі забезпечення безпосереднього застосування норм конституції⁶. Результати згаданих досліджень створюють можливості для подальших наукових розвідок. Водночас вони залишають невирішеними низку теоретичних та практичних питань, які потребують подальшого дослідження:

- 1) класифікація способів закріплення прямої дії в конституціях держав-членів ЄС та механізмів їх безпосереднього застосування судами;
- 2) порівняння механізмів безпосереднього застосування конституцій у державах-членах ЄС та Україні;
- 3) врахування досвіду держав-членів ЄС під час удосконалення механізму застосування Конституції України як акта прямої дії. Для вирішення цих завдань **метою статті визначено** проведення порівняльно-правового дослідження способів закріплення прямої дії конституції та механізмів її безпосереднього застосування судами в Україні та державах-членах ЄС.

I. Способи закріплення прямої дії конституції та механізмів її застосування судами в конституціях держав-членів ЄС

Схожий з Україною підхід до прямої дії конституції передбачено в Болгарії. Стаття 5 Конституції цієї держави встановлює, що її норми застосовуються безпосередньо. Проте, на відміну від України, Конституція Болгарії передбачає механізм безпосереднього застосування її судами. Згідно з частиною другою статті 150 цієї Конституції, у разі встановлення невідповідності закону Конституції Верховний касаційний суд або Верховний адміністративний суд зупиняють провадження у справі та передають її на розгляд Конституційного Суду⁷. Підхід, за якого приписи Конституції застосовуються безпосередньо, якщо нею не встановлено інше, передбачено в Конституції Польщі. Для забезпечення безпосереднього застосування Конституції Польщі у статті 193 визначено, що суд може звернутися до Конституційного Трибуналу у разі виникнення питання щодо відповідності нормативного акта Конституції⁸.

Особливий підхід до викладу прямої дії притаманний Основному Закону Федеративної Республіки Німеччини (далі – Основний Закон ФРН). У статті 1 Основного Закону ФРН основні права людини визначено як безпосередньо діюче право⁹. Про пряму дію прав людини й основоположних свобод на підставі Конституції також зазначено у статті 15 Конституції Словенії. Стаття 156 цієї Конституції передбачає, як суд повинен реагувати, якщо він робить висновок про неконституційність закону, який він має застосувати. У таких випадках суд ініціює розгляд справи в Конституційному Суді та зупиняє провадження до ухвалення рішення цим судом¹⁰. Частина перша статті 100

⁵ Шеремета С. А. Безпосереднє застосування Конституції судами: досвід конституціоналізації у країнах Європи. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2022 №59. с. 25. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc59/5.pdf>.

⁶ Рибачук А. І. Застосування судами норм Конституції України як норм прямої дії (за матеріалами практики судів адміністративної, господарської та цивільної юрисдикції): Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Київ, 2022. с. 85. URL: <https://cutt.ly/bwZVS47j>.

⁷ Конституція Болгарії, 1991 року (зі змінами). URL: <https://www.parliament.bg/en/const>.

⁸ Конституція Польської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала). В.М. Шаповал К.: Москаленко О.М., 2018. С. с. 17, 65. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/1525439592pol_const_new_a5_web.pdf.

⁹ Основний Закон Федеративної Республіки Німеччини від 23 травня 1949 року. URL: <https://cutt.ly/teqfnJGd>.

¹⁰ Конституція Словенії від 23 грудня 1991 року (зі змінами). URL: <https://www.us-rs.si/media/constitution.pdf>.

Основного Закону ФРН також встановлює, що якщо суд дійде висновку про неконституційність закону, від обґрунтованості якого залежить судове рішення, провадження у справі зупиняється до отримання рішення від Федерального Конституційного Суду¹¹.

Схожий механізм передбачено в інших державах-членах ЄС, які також мають спеціалізований орган конституційної юрисдикції. Так, стаття 95 Конституції Чеської Республіки встановлює, що якщо суд дійде висновку, що закон, який має бути застосований при вирішенні справи, суперечить конституційному ладу, він передає справу на розгляд до Конституційного Суду¹². Якщо порівнювати з Основним Законом ФРН чи Словенії, у Чеській Конституції суперечність встановлюється лише з конституційним ладом, що свідчить про обмежену сферу безпосереднього застосування Конституції. Подібний підхід передбачено у статті 61-1 Конституції Франції. Якщо будь-який суд при здійсненні юрисдикції застосує положення закону, яке обмежує гарантовані Конституцією права та свободи, Державна рада або Касаційний суд можуть звернутися стосовно цього закону до Конституційної Ради. При цьому Конституція Франції лише в загальних рисах описує цей механізм, залишаючи регулювання умов його застосування за органічним законом¹³.

Як цілісний акт, що має пряме застосування, визнається Конституція Литовської Республіки. Конституція Литовської Республіки встановлює необхідність зупинення розгляду справи для уникнення випадків застосування законів, що їй суперечать. Підставою зупинення провадження та наступного звернення до Конституційного Суду в Литві є припущення, що закон чи інший правовий акт, який має бути застосований у конкретній справі, суперечить Конституції¹⁴. Припущення суду щодо суперечності нормативно-правового акта, який стосується справи, Конституції, є підставою зупинення судового провадження та внесення пропозиції про початок провадження до Конституційного Суду також згідно зі статтею 144 Конституції Словацької Республіки¹⁵.

Проведене дослідження виглядатиме неповним, якщо оминати сучасну Австрію, з якою історично пов'язаний початок створення в державах Європи спеціалізованих органів конституційної юрисдикції. Стаття 89 Федерального Конституційного Закону забороняє загальним судам розглядати питання про чинність належним чином опублікованих правових актів. У випадку, якщо суд має сумнів щодо застосування правового акта у зв'язку з його неконституційністю, він повинен подати клопотання до Конституційного Суду про скасування цього акта. Федеральний Конституційний Закон не визначає наслідків такого звернення для розгляду справи, а делегує вирішення цього питання шляхом прийняття федерального закону¹⁶.

Детально порядок взаємодії між спеціалізованим органом конституційної юрисдикції та судами регулює стаття 144 Конституції Кіпру. Ініціатором такої взаємодії може виступати сторона судового провадження, яка на будь-якій стадії процесу може порушити питання про неконституційність будь-якого закону чи рішення, що має суттєве значення для предмета спору. У такому випадку суд, перед яким поставлено це питання, передає його на розгляд Верховного Конституційного Суду, а судове провадження зупиняється до остаточного вирішення питання конституційності. Після заслуховування сторін Верховний Конституційний Суд вирішує питання, яке було передано на розгляд¹⁷.

¹¹ Основний Закон Федеративної Республіки Німеччини від 23 травня 1949 року.

¹² Конституція Чеської Республіки від 16 грудня 1992 року (зі змінами).

URL: https://www.senat.cz/informace/zakon106/zakony/ustava-eng.php?ke_dni=17.3.2024&O=14.

¹³ Конституція Французької Республіки (з передмовою Володимира Шаповала). В.М. Шаповал – К.: Москаленко О.М., 2018. С. 40. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/1525439702fr_const_new_a5_-_web.pdf.

¹⁴ Конституція Литовської Республіки, прийнята громадянами Литовської Республіки на референдумі 25 жовтня 1992 року. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/079fcad0cf8711ecb69ea7b9ba9d787b?jfwid=b454lz9dz>.

¹⁵ Конституція Словацької Республіки від 1 вересня 1992 року (зі змінами). URL: <https://cutt.ly/weqfn6HM>.

¹⁶ Федеральний Конституційний Закон Австрії, 1920 рік.

URL: https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/ErV/ERV_1930_1/ERV_1930_1.pdf.

¹⁷ Конституція Республіки Кіпр 1960 року. URL: <https://cutt.ly/1eqyRRP0>.

На відміну від Кіпру, в Конституції Іспанії зроблено акцент на судовій ініціативі в питанні взаємодії зі спеціалізованим органом конституційної юрисдикції. У статті 163 цієї Конституції передбачено право суду звернутися до Конституційного Суду, якщо він вважає, що закон, який застосовується до справи, і від чинності якого залежить рішення, може суперечити Конституції¹⁸.

Стаття 18 Конституції сусідньої до Іспанії Португалії передбачає, що конституційні приписи щодо прав, свобод і гарантій є нормами прямої дії та обов'язковими для виконання державними й приватними суб'єктами. Хоча в Португалії функціонує Конституційний Суд, механізм безпосереднього застосування Конституції судами цієї держави зовсім не схожий до таких механізмів інших держав-членів ЄС, які мають спеціалізований орган конституційної юрисдикції. Зі статті 280 Конституції Португалії випливає, що суди можуть відмовитися застосовувати будь-яку правову норму на підставі її неконституційності. У такому разі їхнє рішення може бути оскаржене до Конституційного Суду. При цьому, якщо норма, в застосуванні якої відмовлено, міститься в міжнародній конвенції, законодавчому акті або нормативному декреті, прокуратура обов'язково має подати апеляцію¹⁹.

Нетиповий механізм безпосереднього застосування конституції передбачено також у Конституції Мальти. Незважаючи на наявність Конституційного Суду, Цивільний суд (перша палата) має первинну юрисдикцію розглядати справи за зверненням осіб, які стверджують про порушення чи можливість порушення прав людини, закріплених у статтях 33–45 Конституції. Також будь-який суд, у якого під час розгляду справи виникає питання щодо порушення Конституції в частині прав людини (статті 33–45), передає його на розгляд Цивільному суду (перша палата). Після вирішення останнім переданого питання суд, який подав звернення, вирішує справу відповідно до такого рішення. У наведених випадках сторона у справі, яку розглянув Цивільний суд (перша палата), має право подати апеляцію до Конституційного Суду, який виступатиме останньою інстанцією, що перевіряє порушення прав людини²⁰.

Окремої уваги заслуговують особливості безпосереднього застосування конституції в державах Північної Європи-членах ЄС. Ці держави не мають спеціалізованих органів конституційної юрисдикції. Ідеться про Фінляндію, Данію, Швецію та Естонію. Тому ці країни доручають здійснення конституційного контролю загальним судам²¹. Наприклад, Конституція Фінляндії у статті 106 передбачає, що суд повинен віддати перевагу положенням Конституції, якщо у справі, що розглядається, застосування закону явно суперечитиме Конституції²².

Особливістю Конституції Естонії є те, що в ній передбачено право кожної особи під час розгляду її судової справи вимагати визнання будь-якого правового акта або дії, що стосується справи, неконституційним. Для цього суд наділено повноваженнями визнавати неконституційним будь-який правовий акт або дію, якими порушуються встановлені Конституцією права й свободи або які іншим чином суперечать Конституції. При цьому лише Верховний Суд наділений повноваженнями визнавати недійсними правові акти, що суперечать букві й духу Конституції²³. Порядок взаємодії між судами нижчих інстанцій та Верховним Судом в Естонії визначено Законом «Про судовий конституційний контроль». Параграфом 9 цього Закону встановлено дві підстави, за яких суд першої або другої інстанції повинен передати відповідне судове рішення на розгляд Верховного Суду: якщо суд під час вирішення справи вирішив не застосовувати відповідний законодавчий чи інший

¹⁸ Конституція Іспанії 1978 року. URL: https://www.congreso.es/constitucion/ficheros/c78/cons_ingl.pdf.

¹⁹ Конституція Португальської Республіки від 2 квітня 1976 року (сьома редакція). URL: <https://www.parlamento.pt/sites/EN/Parliament/Documents/Constitution7th.pdf>.

²⁰ Конституція Мальти, прийнята 21 вересня 1964 року (зі змінами). URL: <https://legislation.mt/eli/const/eng>.

²¹ Бориславська О. М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз: монографія. С. 200.

²² Конституція Фінляндії від 11 липня 1999 року (зі змінами). URL: https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1999/en19990731_20180817.pdf.

²³ Конституція (Основний закон) Естонської Республіки від 28 червня 1992 року. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/ee/rhvv/act/530122020003/consolide>.

нормативний акт або угоду, визнавши їх такими, що суперечать Конституції; якщо суд під час вирішення справи визнав неприйняття законодавчого чи іншого нормативного акта таким, що суперечить Конституції²⁴.

Ще однією з північних держав-членів ЄС є Швеція, яка має некодифіковану конституцію, що складається з кількох окремих актів. Одним з таких документів є Акт про форму правління. За статтею 14 Розділу 11 цього Акта суди уповноважені застосовувати лише положення закону, які не суперечать нормі основного закону чи іншого нормативно-правового акта вищої юридичної сили. Крім того, вони не повинні застосовувати норми, під час прийняття яких у будь-якому важливому аспекті не було дотримано процедури, встановленої законом²⁵.

На відміну від Фінляндії, Естонії та Швеції, у Конституції Данії положень щодо судового контролю за конституційністю законодавчих актів немає. Проте судовий конституційний контроль вважається неписаним конституційним принципом²⁶. Така ситуація не є унікальною. Наприклад, у Конституції Італії також немає положень ні про пряму дію, ні про механізм її безпосереднього застосування судами²⁷. Водночас в італійській юридичній системі суд, який розглядає справу по суті, все ж має можливість звернутися до Конституційного Суду на прохання сторони або за власною ініціативою²⁸.

Згадка про пряму дію чи механізм безпосереднього застосування конституції відсутня також у Конституції Латвії²⁹. Проте такий механізм передбачений Законом «Про Конституційний Суд», розділ 19 якого встановлює порядок звернення до Конституційного Суду різних судів у випадку, коли вони вважають, що норми, які підлягають застосуванню, не відповідають Конституції чи міжнародно-правовим нормам (в адміністративних справах) або будь-яким актам вищої юридичної сили (наприклад, у цивільних чи кримінальних справах)³⁰.

II. Порівняння механізмів безпосереднього застосування конституції в Україні та державах-членах ЄС

До 2017 року законодавство України встановлювало необхідність зупинення здійснення правосуддя у випадках сумніву або спору щодо відповідності правового акта Конституції до винесення Конституційним Судом України рішення щодо його конституційності³¹. Цей механізм схожий до таких механізмів держав-членів ЄС, які мають спеціалізований орган конституційної юрисдикції (наприклад, Чехії, ФРН, Литви, Франції, Кіпру, Австрії). Істотною відмінністю є те, що в таких державах суди переважно можуть самостійно звертатися до спеціалізованого органу. Натомість в Україні суди мають таку можливість лише за посередництвом Верховного Суду, який є єдиним судом, уповноваженим на звернення до Конституційного Суду України.

У 2016 році набрав чинності Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)»³², який змінив конституційний дизайн правосуддя в Україні та вплинув на безпосереднє застосування Конституції судами. Під впливом цих змін уже 2017 року законодавець передбачив у цивільному, господарському та адміністративному судочинстві новий порядок застосу-

²⁴ Закон Естонської Республіки «Про судовий конституційний контроль» від 13.03.2002 року (зі змінами). URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/512122019006/consolide>.

²⁵ Акт про форму правління Швеції, схвалений у 1974 році. URL: <https://www.riksdagen.se/globalassets/05.-sa-fungerar-riksdagen/demokrati/the-instrument-of-government-2023-eng.pdf>.

²⁶ Бориславська О. М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз. С. 200.

²⁷ Конституція Італійської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала). В.М. Шаповал – К.: Москаленко О.М., 2018. С. 62. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/1541579165const_italy.pdf.

²⁸ Judgment in the case of «Case of Parrillo v. Italy», no. 46470/11, ECHR, 27 August 2015. § 101. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-163029>.

²⁹ Конституція Латвії від 18 листопада 1918 року. URL: <https://cutt.ly/2eqtA24F>.

³⁰ Закон Латвії «Про Конституційний Суд» від 5 червня 1996 року (зі змінами). URL: <https://cutt.ly/1eqfa4i5>.

³¹ Голев О. Є. Механізм правового регулювання застосування органами судової влади Конституції України як акта прямої дії. Український часопис конституційного права №4/2022. с. 42. URL: <https://cutt.ly/1eqtAXDE>.

³² Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року № 1401-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#n2>.

вання судами Конституції як акта прямої дії. Цей механізм розширив повноваження судів, які відтепер при розгляді судових справ уповноважені не застосовувати правовий акт, якщо доходять висновку, що він суперечить Основному Закону. У таких випадках суди застосовують норми Конституції України як норми прямої дії, а після ухвалення рішення звертаються до Верховного Суду для вирішення питання щодо внесення до Конституційного Суду України подання щодо конституційності правового акта³³.

Такий механізм став схожим до запровадженого в деяких державах-членах ЄС, зокрема в Естонії, Фінляндії та Швеції, де, на відміну від України, немає спеціалізованого органу конституційної юрисдикції. Однак не можна стверджувати про ексклюзивність такого підходу саме для цих держав. Відмовитися застосовувати будь-яку правову норму на підставі її неконституційності можуть також суди в Португалії, в якій створений Конституційний Суд. Незважаючи на наявність органу спеціалізованої конституційної юрисдикції, на Мальті суди звертаються до Цивільного суду (першої палати) у разі виникнення питання щодо порушення конституційних прав людини.

У будь-якому разі український механізм не можна назвати однаковим із будь-якою з наведених держав. Якщо в Естонії, Фінляндії та Швеції конституційний контроль, який здійснюють органи судової влади, є остаточним, то в Україні суди не уповноважені здійснювати остаточний конституційний контроль. Адже, як і в тих державах-членах ЄС, які мають спеціалізовані органи конституційної юрисдикції, таким повноваженням наділений Конституційний Суд України. На відміну від України, в Португалії у випадку незастосування судами правового акта через його неузгодженість з конституцією особи мають право (за винятком випадків, коли прокуратура має обов'язок) подавати апеляції на судові рішення до Конституційного Суду. На Мальті суди звертаються до Цивільного суду (першої палати) у випадку виникнення питання порушення гарантованих Конституцією прав людини, а Верховний Конституційний Суд виступає лише апеляційною інстанцією. В Україні ж у випадку незастосування судом правового акта до Конституційного Суду України звертається лише Верховний Суд із конституційним поданням щодо конституційності цього правового акта, а не судового рішення. Первинна ініціатива такого конституційного подання належить судам, які не застосували закон, що, за їхнім висновком у конкретній справі, суперечить Конституції України.

Отже, для механізму застосування Конституції як акта прямої дії, який закріплений у деяких процесуальних кодексах, характерні ознаки, які зустрічаються в державах-членах ЄС із різними підходами до організації конституційної юрисдикції та безпосереднього застосування конституції. Це дає підстави говорити про пошук Україною власного унікального шляху, який, з урахуванням європейського досвіду, створить передумови для ефективного забезпечення прямої дії Конституції.

III. Врахування досвіду держав-членів ЄС під час удосконалення механізму застосування Конституції України як акта прямої дії

На думку О. Ю. Водянікова, самі положення про пряму дію конституції, зокрема в частині конституційних прав і свобод, зобов'язують суди безпосередньо застосовувати конституційні положення, якими закріплено такі права та свободи. Це імпліцитно вимагає від суду здійснення оцінки відповідності акта конституційним положенням³⁴, з чим варто погодитися. Проте постає питання: чи достатньо такої імпліцитної вимоги для ефективного застосування судами Конституції як акта прямої дії в Україні? Для відповіді на це питання варто згадати тривалий радянський період української історії, протягом якого суди були залежні від єдиної правлячої партії та здійснювали свою діяльність на основі соціалістичної законності; у юриспруденції домінували найгірші

³³ Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 року №2147-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147a-19#Text>.

³⁴ Водяніков О. Ю. Пряма дія Конституції і розмежування юрисдикції між судами системи судоустрою і Конституційним Судом України. Застосування судами Конституції України: доктрина і практика, Київ: ВАІТЕ, 2022. С. 154. URL: <https://cutt.ly/Aw2CUFRY>.

прояви позитивізму; найкращі здобутки конституціоналізму перебували під забороною, а державне право розвивалося на основі формальних конституцій. Саме в таких умовах формувалися органи судової влади, які Україна успадкувала після відновлення незалежності 1991 року.

Від радянського минулого виявилось неможливо оговтатися ані через рік, ані через десятиліття. З певними успіхами процес формування незалежної судової влади, яка здійснює правосуддя на засадах верховенства права та відповідно до Конституції України, триває донині. Тому сьогодні все ще недостатньо покладатися лише на готовність суддів без вагань оцінювати відповідність актів Конституції. Особливо коли від них вимагається не застосувати норму закону, яка, хоч і суперечить Конституції України (далі – Конституція або Основний Закон), проте детально регулює спірні відносини. Як уже зазначалося, порядок дій у таких випадках сьогодні передбачено деякими процесуальними кодексами. Однак для ефективного безпосереднього застосування Основного Закону судами цього недостатньо. Це підтверджується, зокрема, тим, що з грудня 2017 року по листопад 2022 року до Верховного Суду надійшло лише 33 звернення від судів, які скористалися механізмом застосування Конституції як акта прямої дії, передбаченим процесуальним законодавством³⁵.

Тому механізм застосування судами Конституції як акта прямої дії необхідно експліцитно передбачити в Основному Законі. **Приклад багатьох держав-членів ЄС, які включили такий механізм у тексти своїх конституцій, може слугувати взірцем для України.** Метою цієї ініціативи є забезпечення стабільності механізму безпосереднього застосування Основного Закону. Через ускладнену процедуру внесення змін до Конституції це запобігатиме спробам змінити або скасувати його. Це також дозволить уніфікувати механізм в усіх видах судочинства, оскільки, якщо не передбачено іншого, він застосовуватиметься до всіх без винятку справ, які розглядаються судами. Крім того, впровадження цього механізму в Основному Законі підсилить його авторитет в очах суддів через закріплення в акті з найвищою юридичною силою. Парадоксально, але поки механізм застосування Конституції судами як акта прямої дії закріплений у процесуальних кодексах, тобто законах, він сам може стати предметом перевірки як на суперечність Основному Закону судами, так і на відповідність Конституції Конституційним Судом України.

За прикладом Франції, Австрії, Естонії та інших держав-членів ЄС, у тексті Конституції потрібно передбачити основні засади механізму застосування Конституції судами як акта прямої дії. Регулювання ж суто процедурних аспектів (наприклад, процесуальних форм звернення судів до Верховного Суду чи одразу до Конституційного Суду, вимог до їх змісту) варто залишити на рівні законів. Це забезпечить як стабільність, так і гнучкість правового регулювання.

У державах-членах ЄС такий механізм передбачено в різних частинах конституцій, зокрема, присвячених судовій владі та правосуддю (ФРН, Австрія, Литва, Словаччина), конституційності та законності (Словенія, Фінляндія), спеціалізованому органу конституційної юрисдикції (Болгарія, Польща, Франція), конституційним правам і свободам людини (Мальта, Естонія). Для України доцільно взяти приклад з держав, які закріпили ці положення в розділі, присвяченому правосуддю, та внести відповідні зміни до розділу VIII Конституції. Це зумовлено тим, що такий механізм застосовуватимуть лише органи судової влади; в Конституції відсутній окремий розділ про конституційність та законність, а спеціалізований орган конституційної юрисдикції, якому присвячений Розділ XII, не належить до судової влади.

Для ефективного застосування Конституції як акта прямої дії важливе значення має не тільки те, де закріплений відповідний механізм, а й що він передбачає. Правила цивільного, господарського та адміністративного судочинства, які потенційно можуть стати вихідною точкою для розробки відповідних змін до Конституції, передбачають єдину підставу застосування Конституції як акта прямої дії – висновок про суперечність правового акта Конституції. Проте **досвід Естонії свідчить, що застосування Конституції як акта прямої дії не може обмежуватися лише наявністю суперечності правового акта Конституції.** З цього приводу Конституційний Суд України неодноразово наголошував, що норми Конституції застосовуються безпосередньо незалежно від

³⁵ Лист Верховного Суду за вих. №168/0/18-22 від 01.11.2022 року. URL: <https://cutt.ly/Wet5dPSx>.

того, чи прийнято на їх розвиток відповідні закони або інші нормативно-правові акти³⁶. Адже на практиці можуть траплятися випадки, коли прогалина в законодавстві суперечить Конституції, тому норми останньої повинні безпосередньо застосовуватися і у випадках відсутності правового регулювання. Цю тезу підтверджує практика Конституційного Суду України, який у багатьох справах уже визнав неконституційними норми правових актів саме через прогалину в законодавстві. Наприклад, у справі про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу Конституційний Суд України визнав неконституційним законодавство, яке не передбачало судового контролю під час госпіталізації недієздатної особи до психіатричного закладу³⁷.

Проте практики Конституційного Суду України для забезпечення відповідності Конституції всіх правових актів, які містять прогалини, вочевидь, недостатньо. Адже він є єдиним центром, але не єдиним суб'єктом системи забезпечення конституційності нормативних актів³⁸. Тому має відбуватися ефективна взаємодія між Конституційним Судом України та судами, які під час здійснення правосуддя виявляють спори щодо конституційності. Ці спори остаточно повинен вирішити Конституційний Суд України. Натомість нині такий механізм взаємодії не спрацьовує. Наприклад, С. П. Погребняк як приклад прямої дії Конституції наводить цивільну справу № 265/6582/16-ц та господарську справу № 910/378/19, в яких Верховний Суд вказав, що відсутність у законодавстві приписів щодо відшкодування власникові шкоди не перешкоджає особі, яка вважає, що стосовно її права власності на таке майно держава не виконала певного позитивного обов'язку, вимагати від неї компенсації за порушення такого обов'язку, зокрема, в силу статті 56 Конституції³⁹. Ні в одному з випадків Верховний Суд не звертався до Пленуму для вирішення питання про звернення з конституційним поданням до Конституційного Суду України, щоб забезпечити остаточний конституційний контроль прогалини законодавства.

Таким чином, відсутність у Конституції та законах повноваження органів судової влади визнавати прогалини в законодавстві такими, що суперечать Конституції, створює суттєві перешкоди для проведення в необхідних випадках Конституційним Судом України остаточного конституційного контролю. Тому визнання за судами повноважень визнавати неприйняття правового акта таким, що суперечить Конституції, як це передбачено в Естонії, дозволить судам ставити перед Конституційним Судом України питання не лише про конституційність правового акта, а й конституційність прогалин у законодавстві. У перспективі це сприятиме досягненню амбітної мети – забезпеченню прямої дії Конституції.

Висновки. Проведене дослідження дозволило встановити відсутність єдності між державами-членами ЄС у підходах до закріплення в конституціях їхньої прямої дії та порядку безпосереднього застосування судами. Йдеться не лише про різні способи закріплення прямої дії конституцій та механізмів їхнього застосування судами, а й про відсутність у конституціях прямих згадок про такі положення (наприклад, Латвія, Італія). За сферою поширення прямої дії конституцій у тих державах-членах ЄС, які передбачили відповідні положення, можна виділити:

1) конституції, що не встановлюють меж їхньої прямої дії. Наприклад, за Конституцією Болгарії, її норми повинні застосовуватися безпосередньо. До цієї групи належить і Конституція України, у якій положення про пряму дію норм не містить винятків;

2) конституції, пряма дія яких поширюється на певні сфери або передбачає винятки. До таких конституцій належить Конституція Польщі, приписи якої застосовуються безпосередньо, якщо нею не встановлено інше. Окремо в цій групі можна виділити конституції, у яких сфера прямої дії

³⁶ Рішення Конституційного Суду України від 19 квітня 2001 року № 4-рп/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-01#n54>.

³⁷ Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text>.

³⁸ Різник С. В. Конституційність нормативних актів: сутність, методологія оцінювання та система забезпечення в Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня д. ю. н. С. 100. URL: <http://surl.li/drgce>.

³⁹ Погребняк С. П. Правові позиції Верховного Суду в контексті верховенства права і конституціоналізму. Київ: Ваіте, 2020. с. 29-31.

визначається правами людини. Наприклад, Основний Закон ФРН визнає основні права людини безпосередньо чинним правом.

У кожній державі-члені ЄС механізм безпосереднього застосування судами конституції має свої особливості, що не виключає наявності спільних ознак. Критерієм для класифікації пропонуємо визнати наявність чи відсутність у судів повноважень самостійно вирішувати питання про застосування закону, що не узгоджується з конституцією. **За цим критерієм можна виділити:**

1) конституції, що визначають умови, за яких суди зупиняють провадження до вирішення питання конституційності правового акта уповноваженим органом. Таким органом, як правило, є спеціалізований орган конституційної юрисдикції (наприклад, конституційні суди в Литві, на Кіпрі, у Словенії). Поширені випадки, коли конституції надають судам повноваження самостійно звертатися до таких органів. Залежно від підстави зупинення провадження та звернення до спеціалізованого органу можна виділити:

а) повний конституційний контроль, коли суди зупиняють провадження за неузгодженості правового акта з будь-яким положенням конституції. Такий підхід переважає в державах-членах ЄС (наприклад, у Литві, Словенії, на Кіпрі, в Болгарії);

б) обмежений конституційний контроль, коли суди зупиняють провадження за неузгодженості правових актів із частиною конституційних положень. Такий підхід менш поширений, проте все ж є держави, які передбачили його у своїй конституції. Наприклад, у Чехії підставою зупинення провадження та звернення до Конституційного Суду є суперечність закону конституційному ладу.

2) конституції, що надають суду повноваження під час розгляду справи самостійно здійснювати конституційний контроль правових актів, які підлягають застосуванню. Поширений такий механізм у державах, що не мають спеціалізованого органу конституційної юрисдикції (Фінляндія, Естонія, Швеція). Проте приклад Португалії, де функціонує Конституційний Суд, не дозволяє розглядати цей механізм винятковою характеристикою держав без такого спеціалізованого органу.

Україна належить до таких держав, як Данія, Латвія, Італія, що не закріпили у своїх конституціях механізму їхнього безпосереднього застосування судами. Механізм застосування Конституції України як акта прямої дії, передбачений частиною процесуальних кодексів, має спільні ознаки як із державами-членами ЄС, які мають спеціалізований орган конституційної юрисдикції, так і з тими, у яких загальні суди діють як органи конституційної юрисдикції. За результатами дослідження обґрунтовано висновки про те, що основні засади механізму застосування Конституції судами як акта прямої дії потрібно передбачити в Розділі VIII Основного Закону, а також необхідно доповнити такий механізм порядком дій суду в разі виявлення в законодавстві прогалін, що суперечать Конституції.

Список використаних джерел

Бібліографія:

1. Comparative Constitutionalism cases and materials. Second Edition. Norman Dorsen, Michel Rosenfeld, Andras Sajó, Susanne Baer. 2010. P. 1609.
2. Бориславська О. М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз: монографія. Харків: Право, 2018. С. 384.
3. Водянніков О. Ю. Прямая дія Конституції і розмежування юрисдикції між судами системи судуострою і Конституційним Судом України. Застосування судами Конституції України: доктрина і практика, Київ: ВАІТЕ, 2022. С. 144-172. URL: <https://cutt.ly/Aw2CUFRY>.
4. Голєв О. Є. Механізм правового регулювання застосування органами судової влади Конституції України як акта прямої дії. Український часопис конституційного права №4/2022. с. 38-56. URL: <https://cutt.ly/JeqtAXDE>.
5. Лист Верховного Суду за вих. №168/0/18-22 від 01.11.2022 року. URL: <https://cutt.ly/Wet5dPSx>.
6. Погребняк С. П. Правові позиції Верховного Суду в контексті верховенства права і конституціоналізму. Київ: Ваіте, 2020. с. 240.
7. Рибачук А. І. Застосування судами норм Конституції України як норм прямої дії (за матеріалами практики судів адміністративної, господарської та цивільної юрисдикції): Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Київ, 2022. с. 278. URL: <https://cutt.ly/bwZVS47j>.
8. Різник С. В. Конституційність нормативних актів: сутність, методологія оцінювання та система забезпечення в Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня д. ю. н. С. 473. URL: <http://surl.li/drgce>.
9. Шеремета С. А. Безпосереднє застосування Конституції судами: досвід конституціоналізації у країнах Європи. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2022 №59. с. 24-26. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc59/5.pdf>.

Перелік юридичних документів:

10. Judgment in the case of «Case of Parrillo v. Italy», no. 46470/11, ECHR, 27 August 2015. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-163029>.
11. Акт про форму правління Швеції, схвалений у 1974 році. URL: <https://www.riksdagen.se/globalassets/05.-safungerar-riksdagen/demokrati/the-instrument-of-government-2023-eng.pdf>.
12. Закон Естонської Республіки «Про судовий конституційний контроль» від 13.03.2002 року (зі змінами). URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/512122019006/consolide>.
13. Закон Латвії «Про Конституційний Суд» від 5 червня 1996 року (зі змінами). URL: <https://cutt.ly/leqfa4i5>.
14. Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 року №2147-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147a-19#Text>.
15. Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року № 1401-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#n2>.
16. Конституція (Основний закон) Естонської Республіки від 28 червня 1992 року. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/ee/rhvv/act/530122020003/consolide>.
17. Конституція Іспанії 1978 року. URL: https://www.congreso.es/constitucion/ficheros/c78/cons_ingl.pdf.
18. Конституція Італійської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала). В.М. Шаповал – К.: Москаленко О.М., 2018. С. 62. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/1541579165const_italy.pdf.
19. Конституція Болгарії, 1991 року (зі змінами). URL: <https://www.parliament.bg/en/const>.
20. Конституція Латвії від 18 листопада 1918 року. URL: <https://cutt.ly/2eqtA24F>.
21. Конституція Литовської Республіки, прийнята громадянами Литовської Республіки на референдумі 25 жовтня 1992 року. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/079fcad0cf8711ecb69ea7b9ba9d787b?jfwid=b454lz9dz>.
22. Конституція Мальти, прийнята 21 вересня 1964 року (зі змінами). URL: <https://legislation.mt/eli/const/eng>.
23. Конституція Польської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала). В.М. Шаповал К.: Москаленко О.М., 2018. С. 84. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/1525439592pol_const_new_a5_web.pdf.
24. Конституція Португальської Республіки від 2 квітня 1976 року (сьома редакція). URL: <https://www.parlamento.pt/sites/EN/Parliament/Documents/Constitution7th.pdf>.
25. Конституція Республіки Кіпр 1960 року. URL: <https://cutt.ly/1eqyRRP0>.
26. Конституція Словацької Республіки від 1 вересня 1992 року (зі змінами). URL: <https://cutt.ly/weqfn6HM>.
27. Конституція Словенії від 23 грудня 1991 року (зі змінами). URL: <https://www.us-rs.si/media/constitution.pdf>.
28. Конституція України від 28 червня 1996 року (зі змінами). URL: <https://cutt.ly/geqyWnDD>.

29. Конституція Французької Республіки (з передмовою Володимира Шаповала). В.М. Шаповал – К.: Москаленко О.М., 2018. С. 56. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/1525439702fr_const_new_a5-web.pdf.
30. Конституція Фінляндії від 11 липня 1999 року (зі змінами). URL: https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1999/en19990731_20180817.pdf.
31. Конституція Чеської Республіки від 16 грудня 1992 року (зі змінами). URL: https://www.senat.cz/informace/zakon106/zakony/ustava-eng.php?ke_dni=17.3.2024=14.
32. Основний Закон Федеративної Республіки Німеччини від 23 травня 1949 року. URL: <https://cutt.ly/teqfnJGd>.
33. Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text>.
34. Рішення Конституційного Суду України від 19 квітня 2001 року № 4-рп/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-01#n54>.
35. Рішення Конституційного Суду України від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016. URL: <https://cutt.ly/seqog0uj>.
36. Федеральний Конституційний Закон Австрії, 1920 рік. URL: https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Erv/ERV_1930_1/ERV_1930_1.pdf.

References

Bibliography:

1. Boryslavska O. M. Yevropeiska model konstytutsionalizmu: systemno-aksiolohichniy analiz: monohrafiia. Kharkiv: Pravo, 2018. S. 384.
2. Comparative Constitutionalism cases and materials. Second Edition. Norman Dorsen, Michel Rosenfeld, Andras Sajó, Susanne Baer. 2010. P. 1609.
3. Holiev O. YE. Mekhanizm pravovoho rehuliuвання zastosuvannya orhanamy sudovoi vlady Konstytutsii Ukrainy yak akta priamoї diї. Ukrainskiy chasopys konstytutsiinoho prava №4/2022. s. 38-56. URL: <https://cutt.ly/Je-qtAXDE>.
4. Lyst Verkhovnoho Sudu za vykh. №168/0/18-22 vid 01.11.2022 roku. URL: <https://cutt.ly/Wet5dPSx>.
5. Pohrebniak S. P. Pravovi pozytsii Verkhovnoho Sudu v konteksti verkhovenstva prava i konstytutsionalizmu. Kyiv: Vaite, 2020. s. 240.
6. Riznyk S. V. Konstytutsiynist normatyvnykh aktiv: sutnist, metodolohiia otsiniuvannya ta systema zabezpechennia v Ukraini. Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia d. yu. n. S. 473. URL: <http://surl.li/drgce>.
7. Rybachuk A. I. Zastosuvannya sudamy norm Konstytutsii Ukrainy yak norm priamoї diї (za materialamy praktyky sudiv administratyvnoi, hospodarskoi ta tsyvilnoi yurysdyktsii): Dysertatsiia na zdobuttia stupenia doktora filosofii za spetsialnistiu 081 – Pravo. Kyiv, 2022. s. 278. URL: <https://cutt.ly/bwZVS47j>.
8. Sheremeta C. A. Bezposerednie zastosuvannya Konstytutsii sudamy: dosvid konstytutsionalizatsii u krainakh Yevropy. Naukovyĭ visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser.: Yurysprudentsiia. 2022 №59. s. 24-26. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc59/5.pdf>.
9. Vodiannikov O. YU. Priama diia Konstytutsii i rozmezhuвання yurysdyktsii mizh sudamy systemy sudoustroiu i Konstytutsiynym Sudom Ukrainy. Zastosuvannya sudamy Konstytutsii Ukrainy: doktryna i praktyka, Kyiv: VAITE, 2022. S. 144-172. URL: <https://cutt.ly/Aw2CUFRY>.

List of legal documents:

10. Akt pro formu pravlinnia Shvetsii, skhvaleny u 1974 rotsi. URL: <https://www.riksdagen.se/globalassets/05.-safungerar-riksdagen/demokrati/the-instrument-of-government-2023-eng.pdf>.
11. Federalnyi Konstytutsiinyi Zakon Avstrii, 1920 rik. URL: https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Erv/ERV_1930_1/ERV_1930_1.pdf.
12. Judgment in the case of «Sase of Parrillo v. Italy», no. 46470/11, ECHR, 27 August 2015. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-163029>.
13. Konstytutsiia (Osnovnyi zakon) Estonskoi Respubliky vid 28 chervnia 1992 roku. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/ee/rhvv/act/530122020003/consolide>.
14. Konstytutsiia Bolharii, 1991 roku (zi zminamy). URL: <https://www.parliament.bg/en/const>.
15. Konstytutsiia Cheskoi Respubliky vid 16 hrudnia 1992 roku (zi zminamy). URL: https://www.senat.cz/informace/zakon106/zakony/ustava-eng.php?ke_dni=17.3.2024=14.
16. Konstytutsiia Finliandii vid 11 lypnia 1999 roku (zi zminamy). URL: https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1999/en19990731_20180817.pdf.
17. Konstytutsiia Frantsuzkoi Respubliky (z peredmovoiu Volodymyra Shapovala). V.М. Shapoval – К.: Moskalenko O.M., 2018. С. 56. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/1525439702fr_const_new_a5-web.pdf.

18. Konstytutsiia Ispanii 1978 roku. URL: https://www.congreso.es/constitucion/ficheros/c78/cons_ingl.pdf.
19. Konstytutsiia Italijskoi Respubliki (z peredmovoiu Volodymyra Shapovala). V.M. Shapoval – K.: Moskalenko O.M., 2018. С. 62. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/1541579165const_italy.pdf,
20. Konstytutsiia Latvii vid 18 lystopada 1918 roku. URL: <https://cutt.ly/2eqtA24F>.
21. Konstytutsiia Lytovskoi Respubliki, pryiniata hromadianamy Lytovskoi Respubliki na referendumi 25 zhovtnia 1992 roku.
URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/079fcad0cf8711ecb69ea7b9ba9d787b?jfwid=b454lz9dz>.
22. Konstytutsiia Malty, pryiniata 21 veresnia 1964 roku (zi zminamy). URL: <https://legislation.mt/eli/const/eng>.
23. Konstytutsiia Polskoї Respubliki (z peredmovoiu Volodymyra Shapovala). V.M. Shapoval K.: Moskalenko O.M., 2018. S. 84. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/1525439592pol_const_new_a5_web.pdf.
24. Konstytutsiia Portuhalskoi Respubliki vid 2 kvitnia 1976 roku (soma redaktsiia).
URL: <https://www.parlamento.pt/sites/EN/Parliament/Documents/Constitution7th.pdf>.
25. Konstytutsiia Respubliki Kipr 1960 roku. URL: <https://cutt.ly/1eqyRRP0>.
26. Konstytutsiia Slovatskoi Respubliki vid 1 veresnia 1992 roku (zi zminamy). URL: <https://cutt.ly/weqfn6HM>.
27. Konstytutsiia Slovenii vid 23 hrudnia 1991 roku (zi zminamy). URL: <https://www.us-rs.si/media/constitution.pdf>.
28. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 roku (zi zminamy). URL: <https://cutt.ly/geqyWnDD>.
29. Osnovnyi Zakon Federatyvnoi Respubliki Nimechchyn vid 23 travnia 1949 roku. URL: <https://cutt.ly/teqfnJGd>.
30. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 1 chervnia 2016 roku № 2-rp/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text>.
31. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 19 kvitnia 2001 roku № 4-rp/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-01#n54>.
32. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 8 veresnia 2016 roku № 6-rp/2016. URL: <https://cutt.ly/seqog0yj>.
33. Zakon Estonskoi Respubliki «Pro sudovy konstytutsiinyi kontrol» vid 13.03.2002 roku (zi zminam).
URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/512122019006/consolide>.
34. Zakon Latvii «Pro Konstytutsiinyi Sud» vid 5 chervnia 1996 roku (zi zminamy). URL: <https://cutt.ly/1eqfa4i5>.
35. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Hospodarskoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy, Tsyvilnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy, Kodeksu administratyvnoho sudochynstva Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv» vid 3 zhovtnia 2017 roku №2147-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147a-19#Text>.
36. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy (shchodo pravosuddia)» vid 2 chervnia 2016 roku № 1401-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#n2>.